

BİBLİYOGRAFYA :

Vâkıdî, *Fûtûhu İfrîkiyye*, Tunus 1966, I-II, tür.yer.; Mehmed Muhsin, *Afrika Delili*, Kahire 1312, s. 58-76, 486; Ahmed Bek en-Nâib el-Ensârî et-Trablûsî, *el-Menhelû'l-'azb fî târihi Trablusgarb*, İstanbul 1317, s. 8-174; Hasan Sâfî, *Trablusgarb Tarihi*, İstanbul 1328, s. 4-39; Mehmed Nuri – Mahmud Naci, *Trablusgarb*, İstanbul 1330, s. 8-128; R. Mantran, “La Libye des origines à 1912”, *La Libye nouvelle rupture et continuité*, Paris 1975, s. 15-26; H. Gueneron, *La Libye*, Paris 1976; P. Audibert, *Libye*, Paris 1978; Mustafa Hoca, *Târîhu Fîzân: Merkezû'l-cihâdî'l-Libîn*, Trablusgarb 1979, s. 39, 52-86; Celâl Tefvik Karasapan, *Libya, Trablusgarb, Bingazi ve Fizan*, Ankara 1979, s. 12, 46-93; Sâlih Mustafa Miftâh el-Müzeyyenî, *Libyâ münzû'l-fethî'l-'Arabî hattâ intikâli'l-hâli-fetî'l-Fâtîmiyye ilâ Mısr*, Bingazi 1994, tür.yer.; Aydoğan Köksal, *Afrika Genel ve Ülkeler Coğrafyası*, Ankara 1999, s. 352-354; R. G. Goodchild, “Byzantines, Berbers and Arabs in 7th Century Libya”, *Antiquity*, XLI (1967), s. 115-124; Mahmûd Ebû Savve, “Rû'ye cedîde li'l-fethî'l-İslâmî li'l-Libyâ”, *Mecelletü'l-Bühûşî't-târihiyye*, VIII/1, Trablus 1986, s. 35-70; E. U., “Libye”, *ECIn*, IX, 993-995.

AHMET KAVAS

Osmanlı Dönemi. Osmanlılar'ın bugünkü Libya'yı içine alan ve Mağrib denilen Kuzey Afrika'ya ilgi duymaları XV. yüzyılın sonlarından itibaren başlar. Pîrî Reis'in *Kitâb-ı Bahriyye*'sinde Trablus, Misillâte, Misrâte, Berka, Tubruk, Sellûm limanlarının özellikleri ve tarihçeleri yer alır. 1510'da Trablus'un İspanyollar'ca işgalinden evvel o sularda amcası Kemal Reis ile birlikte bulunmuş olan Pîrî Reis'in, “Trablus halkı devletlü hünkâra bir kâğıt gönderip bir sancak beyi isterler” şeklindeki kaydından isteğin öncelikle yerlilerden geldiği anlaşılr. Orta Afrika'nın başlıca köle ve altın tozu ticaretinin Akdeniz'e çıkış limanı olan Trablus İspanyol işgaliyle önemini tamamen kaybetmiş ve kervanlar başka İslâm limanlarına yönelmişlerdi. Özellikle Trablus'a 12 mil mesafedeki Tâcûrâ gelişme göstermişti.

1519'da Tâcûrâ'dan bir heyet İstanbul'a gelip kurtarılmalarını yeniden istedi. Kanûnî Sultan Süleyman'ın emriyle Harem ağalarından Hadım Murad Ağa bir filo ve bir miktar askerle Tâcûrâ'ya yerleşti. İspanyollar'ın Malta şövalyelerine devrettikleri Trablus'un ülke içiyle ilişkisi azaldı. Osmanlılar'ın Batı Akdeniz'de ağırlıklarını iyice hissettirdikleri bir dönemde Trablus şehri Turgut Reis'in gayretleriyle 15 Ağustos 1551'de ele geçirildi. Şehir eski ticaretine ve zenginliğine kavuştu ve tekrar bölgenin merkezi oldu.

Bugün Libya adı altında toplanan Trablus, Bingazi, Fizan bölgeleri o dönemde nisbeten birbirlerinden ayrı olup son ikisi Trablus'a göre çok daha sınırlı bir nüfusa ve stratejik / ticarî öneme sahipti. Bingazi, Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne bağlanmasının ardından kendiliğinden kontrol altına girmişti. Fizan ise görünüşte bağımsız olmakla birlikte Trablus'taki yönetimi dikkate alıyordu. Kervan ticaretini tehdiye kalkıştığında hemen cezalandırılıyor, bunun dışında kendi haline bırakılıyordu. Bu geniş bölgede sadece birkaç yüz bin kişi yaşıyordu.

Osmanlı Devleti için Trablusgarb Ocağı'nın da içinde yer aldığı Garp ocakları birer üretim ve gelir kaynağı olmaktan ziyade imparatorluğun ve İslâm dünyasının savunmasında ileri karakol sayılıyordu. Deniz akıncılığı ve korsanlık esas faaliyet alanını oluşturuyordu. Bunda hırsıyanların karşı saldırısını önlemek temel amacı teşkil ediyordu. Ocaklar için tasarlanan işleyiş düzeninin de bu ileri karakol niteliğine uygun olması gerekiyordu. Yerlilerin örgütlenme ve savaşçılık düzeylerinin çok ilkel olması kadar denizcilik alanında da sınırlı bilgiye sahip bulunmaları sebebiyle gerekli kadrolar iki üç yıllık aralarla Anadolu'dan devşiriliyordu. Tamamen Türk kökenli olan yeniçeri ve levanter savaşlarda İstanbul'dan gelen emirlerle göre devletin destekçisi olmakla yükümlüydüler. Yerli halk İslâmî uygulamalarda serbestliğe kavuşmaktan ve kazançlarını yabancılara kaptırmamaktan dolayı memnundu. Bundan dolayı yeni düzen başlangıçta sorunsuz yerleşti. Ayrıca ilke olarak evlenmemeleri gereken yeniçerilerin yani ocaklıların yerli kadınlarla evlenmesinden doğan erkek çocuklarının “kuloğlu” adı verilen bir Türk-Arap karışımı nesil meydana çıkarması da kaynaşmaya önemli katkıda bulundu. Böylece oluşan toplumsal yapı dört tabakaya ayrıldı. Ocaklı denilen ilk tabaka büyük oranda Türkler'den ve az sayıda ihtidâ eden Avrupalı korsanlardan meydana geliyordu, bunlar bütün yönetim gücünü ellerinde bulunduruyorlardı. Etkenliğini XVII. yüzyılda hissettirmeye başlayan kuloğulları denilen ikinci tabaka ise şehrin surları dışındaki -daha çok göçebelerle ilgili güvenlikten ve vergileri toplamaktan sorumluydular. Üçüncü tabakayı oluşturan yerli müslüman halk reâyâ (haraç, öşür, zekât vermeye ve daha başka aynî-nakdî yükümlülüklerle tâbi olanlar) ve mahzen (şer'an muayyen vergilerden başka vergi ödemeyen, ancak hükümetin emrinde bazı

görevleri yerine getirmek için hazır bekleyenler) diye ikiye ayrılıyordu. Reâyâ daha çok şehirlerde ve şehir çevrelerinde vaharlarda yerleşmiş olanlardı. Mahzenler ise göçebe aşiretlerdi. Son tabaka olarak gayri müslimler özellikle İspanya'dan gelmiş yahudilerden müteşekkildi. İbn Galbûn'un tarihinde bölgeye Türk hâkimiyetiyle refah ve huzur ortamı geldiği, Turgut Reis'in beylerbeyliği yıllarında (1553-1565) Trablus şehrinin nüfusunun çok arttığı ve halkın zenginleştiği, yeni yönetimin İbn Nüveyr aşiretine bazı imtiyazlar tanıyarak çöl-sahil dengesini sağladığı anlatılır.

Libya, XVI. yüzyılın sonunda Akdeniz ile Atlas Okyanusu arasında beliren yeni ekonomik dengenin etkisiyle giderek çalkantılar içine düştü. İstanbul'dan gönderilen ve her üç yılda bir değiştirilen beylerbeyilerin yeni çözümler bulması kolay değildi. Sorunlara yerel çözümler arama gereği, beylerbeyilerle ocaklıların temsilcisi “dayı”lar arasında bir dengenin oluşmasına yol açtı. Geçici olduklarını bilen beylerbeyiler kenarda durmayı ve temelli icraatlara girişmemeyi tercih ettiler. Deniz akıncılığını da korsanlığı da İstanbul'dan gelen emirlere zaman zaman uymanın dışında dayılar istedikleri gibi yönlendirmeye giriştiler.

Tâcûrâ'da, Misrâte'de, Cebeliahdar ve Fizan'da çıkan iç karışıklıkların bastırılması gerektiğinde İstanbul'daki merkezî hükümetin her zaman yardımcı olamaması, durumu zaman zaman zorlaştırıyordu. Trablus, XVII. yüzyıl boyunca diğer iki Garp Ocağı ile birlikte deniz akıncılığının yanı sıra korsanlığı sürdürdü. Ancak dünya ekonomi merkezinin Akdeniz'den Atlas Okyanusu'na kaymış olması etkisini giderek artırdı. Bu sebeple bazan büyük sıkıntılar yaşandı, bazan da Girit savaşı döneminde olduğu gibi (1645-1669) korsanlıktan önemli kazançlar sağlandı. Daha yoğun ticarete geçme aşamasındaki İngiliz, Fransız, İspanyol hükümetleri, kendi gemilerini saldırıdan korumak için doğrudan dayılarla anlaşmalar yapmaya başlayınca Osmanlı merkezî hükümetinden tamamen kopmak söz konusu olmakla beraber ocağın başına buyruk hareketleri biraz daha arttı.

1711'de dayılığa gelen Karamanlı Ahmed Bey, Osmanlı Devleti'nin şekilde kalmış olan beylerbeyi gönderme uygulamasını sona erdirdi ve dayılığın babadan oğula kalması geleneğini başlattı. Karamanlı hânedanını kurarak bir tür sultan nâibi niteliğini kazandı. Osmanlı Devleti'ne bağ-

lılığı tam olarak kopmamıştı, İstanbul'dan emir geldiği zaman donanmayla katkısını devam ettiriyor, yeniçeri ve leventlerini İzmir üzerinden sağlama geleneğini de sürdürüyordu. Ancak iç ve dış politikalarında oldukça bağımsız davranabiliyordu. Trablus'un başlıca gelirini oluşturan, yabancı gemilerin serbest saldırıya uğramadan seyrüsefer yapmalarını güvenceye alan ve karşılığında bunların para ödemesini sağlayan antlaşmalar yapmakta serbest hareket edebiliyordu. Esasen bu yetkiler mahallî idarelere bırakılmıştı.

XVII. yüzyılda Osmanlı merkezî idaresinin eyaletler üzerindeki kontrolünün giderek zayıflaması, Garp ocaklarının deniz akıncılığını kenara itip birbirleriyle uğraşma eğilimlerinin artmasına yol açtı. Ekonomik bunalıma ek olarak 1793'ten itibaren Karamanlı ailesi içinde başlayan iktidar çekişmeleri de Trablus'un gücünü azalttı. XIX. yüzyılın başında geçmiş yüzyılın tam aksi bir durum ortaya çıktı. İsveç, Amerika, Sardinya, Napoli, İngiltere ve Fransa ile çıkan çatışmalar sonunda yıllık haraç alma imkânı tamamen ortadan kalktığı gibi verilen zararların tazmini zorunluğu da ortaya çıktı. Silâh gücü yüksek modern gemiler karşısında Trablus gemilerinin dayanması mümkün oluyordu. Tazminatları ödeyebilmek için Yûsuf Paşa sarraflarla anlaşmak ve borç almak zorunda kaldı. Bir yandan da askerin parası ödenemediğinden onların ayaklanmasını önlemek gerekiyordu. İngiliz, Fransız, Sardinya konsolosları eyaletin iç işlerini yönetir hale gelmişlerdi. Ayrıca Yûsuf Paşa'nın Batılılar'ın aralarındaki çekişmelerinde rol oynamaya kalkışması, Amerika ile savaşı (1802), Mısır'a saldırdığı sırada (1798) Fransa'nın tarafını tutması, Napolyon'un yenilgisi üzerine onun da istenmeyenler arasına konulması sonucunu doğurdu.

1827'de ülkedeki ekonomik bunalım son haddine varmıştı. Vergilerin affedilmesi gibi gerçekleştirilmesi güç bir vaadde bulunan Yûsuf Paşa daha sonra borçlarını karşılayabilmek için ağır vergiler koymak zorunda kaldı. Gözünü Afrika'daki Osmanlı topraklarına dikmiş olan İngiltere ile Fransa ayaklanan aşiretleri yanlarına çekmek için para ve silâh yardımına giriştiler. 1827'de Fransa'nın Cezayir'e karşı başlattığı saldırının yayılacağı anlaşıyordu. Bu arada Karamanlı ailesi kendi içinde iktidar çekişmesinden vazgeçmiyordu. Daha 1792'de anarşinin arttığı, ticaretin bozulduğu dönemde Trablus

şehrinin ileri gelenleri İstanbul'a başvurup Karamanlı ailesinden valiliğin alınmasını ve padişah tarafından bir valinin gönderilmesini istemişlerdi. Bütün Garp ocakları gemilerinin de katkısıyla oluşan Osmanlı donanması, Yunan isyanı sebebiyle Avrupa müşterek donanması tarafından 1827'de Navarin'de yakılmış olduğundan Bâbüâlî Cezayir'e bir yardımda bulunamadığı gibi Trablus'a da bir şey yapamıyordu. Karamanlı ailesini barıştırıp meseleyi çözmeye çalıştılar. Ancak Karamanlılar'dan Ali Paşa ile Mehmed Paşa'nın çekişmesi bir türlü sona ermedi. Çevre aşiretleri de -Cebel tarafında Şeyh Guma, Fizan'dan Sirte'ye kadar Abdülcelîl reisliğinde- ikiye ayrılmış, rakipleri destekliyordu. Bu eylemlerinde bozulmuş olan sahil-çöl dengesini ikincinin lehine yeniden kurma arzusu da vardı. Aşiretlerin her zamanki gibi daha bağımsız olmayı arzulamalarına karşılık şehirli, 1832'de İstanbul'dan gelen ara bulucuya devlete bağlanmayı istediklerini bildiren bir dilekçeyi verdiler.

Bâbüâlî'nin gönderdiği yirmi iki kadirge ile 6000 asker Mayıs 1835'te Trablus Limanı'na girdi ve bölgenin merkeze bağlandığı ilân edildi. Şehirli memnun olsularsa da aşiretler eylemlerini sürdürdüler. Abdülcelîl 1841'de yakalanıp idam edilinceye kadar çarpışmaya devam etti. Şeyh Guma'nın isyanının bastırılması zorlaşınca kendisine bazı imtiyazlar tanınarak anlaşmaya varıldı, arkasından da Guma tutuklanıp Trabzon'a sürüldü. Ancak 1854'te İngiliz konsolosunun yardımıyla tekrar Cebel'e döndüğünden ayaklanma yeniden başladı. 1856'da yakalanıp idam edilince yirmi bir yıl süren bir mücadeleden sonra bölge tamamen merkeze bağlanmış oldu.

Bölgenin merkeze bağlanmasını İngiliz ve Fransızlar, Karamanlı yöneticilerin Avrupalılar'dan aldıkları borçları Osmanlı Devleti'nin üstlenmesi şartıyla kabul ettiler. Bâbüâlî, gelir getirmeyen ve üretimi olmayan Libya için gerekli ekonomik temeli oluşturmaya, kervan yollarının işlevini sağlamaya çalıştı. Fransa'nın Gat ve Gadâmis vahalarına göz koyduğu biliyordu. Bâbüâlî'nin tam bir çözülmeyle önlemek için kararlı davranmasından başka çaresi yoktu. Zira Osmanlı idaresini istemeyen bir kesim bulursa da çoğunluk buna karşı değildi. Nitekim Orta Afrika'da siyahiler ülkesinin kilidi mesabesinde bulunan Gat kasabasının halkı 1849, 1854, 1858 ve 1862'de Fizan'daki Os-

manlı kaymakamına başvurup sancak ve ordu gönderilmesini istemişlerdi. Önce-leri ihtiyatlı davranan Bâbüâlî, 1875'te Gatlılar'a ek olarak Tevarik (Tuareg) aşiretlerinden Azgerler'in hepsinin ve Hükârlar'ın (Hoggarlar) büyük kısmının müracaatı üzerine Gat'a Türk bayrağını çekti. Bunu Temasin, Tibû ve Kavar halkının Osmanlı idaresini istemesi izledi.

Ekonomiyi geliştirme girişimleri ise çok daha büyük zorluklarla karşılaştı. Osmanlılar, Bilâdüssûdan ticaretinin kervanlarla Trablus'a varmasını güvence altına alıp ticarî gelişmeyi destekledi. Böylece en azından yüzyılın sonuna, Mısır ve Sudan İngiliz kontrolüne girinceye kadar Libya rahat bir dönem yaşadı. Ancak kendine yeterli bir ekonomik yapının oluşturulması mümkün olmadı. Eyalet merkeze vergi yollamadı, daima merkezden gelen ödeneklerle yaşayabildi.

Tanzimat'la başlatılan reformlar, Libya'da gerek nüfusunun azlığı (Trablus'ta 1908'de sadece 32.000 kişi vardı, bütün Libya'da nüfus 500-600.000 dolayındaydı), gerekse ekonomik gücünün sınırlılığına bağlı olarak yavaş ilerledi. 1840'larda eyalet sancak, kaza ve nahiyelere ayrıldı. Eyalet meclisi, sancak ve kaza idare meclisleri kurularak, hatta bazı bölgelerde yerli-lerden kaymakam ve müdür tayin edilerek halkın yönetime katılmasında ilk adımlar atıldı. 1864'te Trablusgarb vilâyet, 1877'de Bingazi ayrı bir sancak oldu. 1877 Osmanlı Meclisi'ne Mustafa el-Hemdânî, Süleyman Kapudan ve Hacı Ahmed Galib Bey Trablus adına katıldı. Tesisler ve imar açısından eskiden cami ve çarşıyla sınırlı olan girişimlerin yerini çağın ihtiyaçlarına uygun, idarî ve sosyal hizmetlere yönelik olanlar aldı. Süvari ve topçu kışlaları ilk adımı oluşturdu. 1860'larda ilk matbaa kuruldu ve ilk gazete vilâyetin Türkçe-Arapça gazetesi olarak *Trablusgarb* adıyla yayımlandı. 1877'de bir askerî, bir sivil rüşdiye ile on beş erkek, bir kız ilkokulu vardı. 1899'da Fünun ve Sanayi Mektebi kuruldu. 1911'de İtalyan işgalinden önce şehre borularla su getirilmiş, kuyular açılmış, Trablus ve Bingazi limanlarının inşası için ilk adımlar atılmış, dut ağacı dikme kampanyası ile ipekçilik geliştirilmeye çalışılmış, karantina uygulaması başlamış, telgraf bağı kurulmuş, telsiz telgrafla İstanbul bağlantısı sağlanmış, bir ziraat okulu ile 160 ilkokul açılmıştı. Belediye örgütlenmesi gerçekleştirilmiş, belediye meclisi yerli halkın isteklerini yansıtacağı bir yer haline dönüş-

müştü. 1908 Osmanlı Meclisi'ne Mustafa Efendi (Hums), Ömer Mansur Paşa ve Yûsuf Şetvan Bey (Bingazi), Ferhad Bey, Sâdık Bey ve Mahmud Nâci Bey (Balkış) (Trablusgarp), Câmî Bey (Baykurt) (Fizan), Süleyman el-Bârûnî (Cebeligarbî) milletvekili olarak katılmışlardı.

1878'de Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya yenilmesi ve arkasından Tunus'un Fransa (1881), Mısır'ın İngiltere (1882) tarafından işgali, Afrika'nın tamamıyla paylaşılması pazarlıkları çerçevesinde Libya'nın tâlîpleri arasında tartışmaların açık açık yapılması yeni bir dönemi başlattı. Afrika'daki bu son toprakları koruyabilmek için Osmanlı idaresinin çok daha ciddi planlar hazırlaması gerekiyordu. Osmanlı yönetimi, yerli halkın savaşa hazırlanması ve bir kara savaşında ihtiyaç duyulacak silâhları depo etme planını benimsedi. Böylece sahil boyunca Trablus'tan Selûm'a kadarki bölgede silâh depoları teşkil edildi. Çoğunlukla kuloğullarından ve göçebe aşiretlerden Hamidiye alayları oluşturularak halkın askerliğe alıştırılmasına girişildi. Ancak Abdülhamid'in ihtiyatlı davranışı bu uygulamada da kendini gösterdi. Silâhların halka verilmesine müsaade edilmedi, depolarda merkezden gelen birliklerin kontrolünde tutuldu. Buna karşılık bölgenin ileri gelenlerini elde etmek için sistemli bir politika izlendi. Unvanlar, nişanlar dağıtıldı. Batılılar'ın genel bir İslâm ayaklanması korkusuyla panislâmcılık olarak nitelediği bu politika aslında eylemci değil sadece dayanımcı idi. Bölgenin ileri gelenlerinden ve Medeniyye tarikatından Şeyh Zâfir danışman olarak İstanbul'a çağırıldı, bütün ileri gelenlerin oğulları İstanbul'da açılan aşiret mektebine aldırılarak bağlılıkları güçlendirilmeye çalışıldı. Diğer önemli bir girişim de 1837'de kuruluşundan yarım yüzyıl sonra zâviyelerinin sayısı 100'ü bulmuş olan Senûsiyye tarikatının Osmanlı tarafına çekilmesidir. Sultan Abdülaziz'in ferman verip zâviyelerine haklar tanıdığı, Senûsilik, Berka'dan Çad ve Bilâdüssûdan'a giden kervan yollarını kontrolüne alarak sadece dinî bir hareket olmadığını, bir fizikî güç de olabileceğini kanıtlamıştı.

Sömürge paylaşmasına pek geç giren İtalya, 1896'da Adve'de (Adwa, Adoua) Etiyopyalılar'a yenilince gözünü doğrudan Libya'ya dikti. Buranın İngilizler'in ya da Fransızlar'ın eline geçmesini istemiyordu. Onlar da Avrupa'da ittifak grupları arasındaki dengede güçlerini arttırmak için İtalya'nın Libya üzerindeki hakkını kabu-

XIX. yüzyılın sonlarında Libya'da yerlilerden oluşturulan Hamidiye alaylarından birini tören sırasında gösteren fotoğraf (Orhan Koloğlu fotoğraf arşivi)

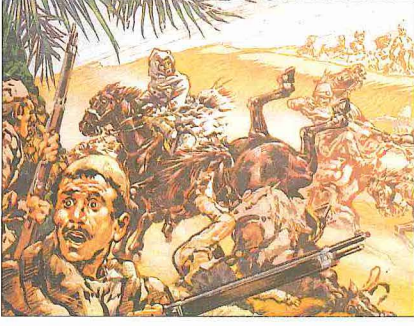
le yanaştılar. Resmî İtalyan açıklamalarında asla işgal arzusu ileri sürülmedi, sadece Libya'nın İtalyan imtiyaz bölgesi sayılacağı ve burada ticarî girişimlerde İtalya'nın onayının gerekli olduğu belirtildi. "Barışçı ekonomik sızma" adı verilen bu politika diğer Avrupalılar'inkine nazaran daha az tehlikeli görüldüğünden Abdülhamid, Avrupalılar'ın tek bir cephede birleşmesini önlemek için İtalya'ya doğrudan karşı çıkmadı, aksine dostça bir politika izledi; yalnız engellemelerini el altından sürdürmeye çalıştı. Ancak böyle bir hakka sahip olma fikri giderek İtalya'da Libya'yı doğrudan ele geçirme fırsatı olarak görülmeye başlandı.

Üretimi çok sınırlı olan, geliri giderini karşılayamayan vilâyetin ithalâtı (manifatura, demir, un, kereste vb.) daima ihracatından (devekuşu tüyü, halfa otu, fil dişi, kırmızı biber, deri) daha fazlaydı ve Avrupa'ya ekonomik bağımlılığı artıyordu. 1883'te Trablus Limanı'na 163 buharlı Avrupa gemisine karşılık sadece otuz beş Osmanlı bandıralı gemi gelmişti. Anavatanla bağlantıyı dahi muntazam Avrupa gemileri sağlıyordu. Osmanlı Devleti'nin ekonomik zorlukları karşısında İtalya yavaş yavaş bu boşluğu doldurmaya yöneldi. Postahaneler açtı, Libya limanları arasında İtalyan posta seferleri düzenledi. Banco Di Roma'nın bir şubesini burada kurdu ve bunları gerçekleştirme yolunda işi savaş tehditlerine kadar vardırdı. Uzun süre direnen Osmanlı Devleti sonunda her birine teker teker izin vermek zorunda kaldı. Özellikle Banco di Roma yanına çekmek istediği yerli kesimi tatmin için para dağıtma, özel yatırımlara yardım etme açısından büyük faaliyet gösterdi. Vali ve kumandan Receb Paşa bu para oyunlarına karşı Ziraat Bankası'nı açtırmayı denedi, ancak kaynak yarıtlığı İtalyan bankası ile yarışmaya imkân vermedi. Yerli halkla yöneticiler arasında beliren bu kopuş, kuloğullarının asırlardır sahip oldukları imtiyazların 1902'de iptal edilmesiyle yeni bir aşamaya girdi.

1890'ların ikinci yarısında eyaletin toplumsal yapısını çok etkileyecek bir oluşum ortaya çıktı. Toplu halde Trablus'a sürülen, bazıları da Fizan'a gönderilen özelliklerle tıbbiyeli ve harbiyeli Jön Türkler daha sonra vilâyetin çeşitli hizmetlerinde görevlendirildi. Bunlar, doktor, öğretmen, belediye memuru olarak toplumun çeşitli kesimleriyle kaynaştılar. Osmanlı Devleti bölgeyi terkettikten sonra işgalcilere direnen Libyalılar arasında bu kadro önemli rol oynadı.

1908'de Meşrutiyet'in ilânı Trablus'ta hiç görülmemiş nümayişlerin yapılmasına yol açtı. Sürgün Jön Türkler sokaklarda günlerce gösteriler yaptı. Genellikle onlardan hep uzak durmuş olan yerli halk bu gösterilere de katılmadı. Hatta belediye reisi Hassuna Paşa'nın önderlik ettiği bir kesim tepki bile gösterdi. Bunları bastırmak üzere İttihat ve Terakkî Mustafa Kemal'i görevlendirmek zorunda kaldı. Yerli aydınların bu heyecana katkısı ilk defa Trablus'ta bir basın patlaması şeklinde oldu. Avrupa saldırganlığına karşı bir İslâmî dayanışmayı savunan altı gazete çıkarıldı. Baş gösteren gerginlik ve gelişen olaylar sonucu İtalya Libya'yı doğrudan kontrolü altına almak için harekete geçti.

İtalyan İşgali Dönemi (1911-1943). 29 Eylül 1911'de Libya'nın liman şehirlerini bombalayan İtalya savaşı başladı. Çok güçlü bir donanmanın desteğinde ilk hamlede 35.000 asker cepheye sevk edildi ve kısa zamanda sayıları 100.000'i buldu. Bütün vilâyetteki Osmanlı ordusu ise bir kısmı Yemen'deki ayaklanmayı bastırmak üzere çekilmiş olduğu için 5500 kişiden ibaretti. İtalyanlar, belediye reisi Hassuna Paşa ile yandaşları ve azınlıklardan destek görmekle birlikte genel olarak yerli halk tarafından iyi karşılanmadı. Tarihte ilk defa uçakla bombardımanın yapıldığı bu savaşta İtalyanlar'ın donanma toplarının eriştiği menzilden daha içerilere girememeleri ve sahilde sıkışıp kalmaları bütün dünyayı şaşkına çevirdi. Bâ-

İtalyanlar ile yapılan savaşı gösteren temsili bir resim
(Orhan Koloğlu fotoğraf arşivi)

biâli, bir savaşa girişmesi halinde Balkan devletlerinin saldırısına uğrayacağını bildiğinden işi barış yoluyla çözmenin yollarını arıyordu. Buna karşılık genç İttihatçı subayların izimli sayılarak Libya'ya gitmeleri ve direnci örgütlemelerine müsaade edildi. Bunlar arasında Trablus kumandanı kurmay albay Neş'et Paşa, kurmay binbaşı Ali Fethi (Okyar), Yüzbaşı Nuri (Conker), Bingazi kumandanı Enver Paşa, Kolağası Mustafa Kemal (Atatürk), Süleyman Askerî ve Eşref Kuşçubaşı gibi daha sonra önemli roller oynayan isimler sayılabilir. Başarılı Trablusgarp savaşıyla İtalyanlar sahil boyuna hapsedildi.

Bu ortamda dışarıda ve içeride meydana gelen olaylar devletin varlığını tehlikeye sokunca Osmanlı hükümeti Temmuz 1912'de İtalya ile gizli barış görüşmelerine başladı. Ekim ayının başında Balkan devletleri birbiri ardından savaş ilân edip saldırıya geçince barış görüşmeleri hızlandırıldı ve 18 Ekim 1912'de Uşi (Uchi / Lozan) Antlaşması imzalandı. İtalyan hâkimiyetinin kabulüne karşılık müslüman kesim için bir sultan nâibinin Libya'da bulunması kabul edildi. Ancak bunun hiçbir idarî yetkisi olmayacaktı. Osmanlı Devleti savaşçılara yardımlarını kesecek ve askerlerini geri çekecekti. Balkan Savaşı dolayısıyla Libya cephesindeki genç subaylar da geri döndü.

Balkan savaşları ve I. Dünya Savaşı'nın ilk yılında İtalya'yı İngiliz-Fransız-Rus ittifakına kaptırmamak arzusuyla bir süre Osmanlı Devleti, Libya'da yerli halkın Ahmed Şerif es-Senûsî liderliğinde sürdürdüğü dirence yardım yapamadı. Gerçi Uşi Antlaşması tam uygulanmıyordu. Libya milletvekilleri ve âyan üyeleri Osmanlı Parlamentosu'nda görevlerine devam et-

mekteydiler. Esas hedef İngiltere, Fransa ve Rusya olduğundan Ahmed Şerif'ten Mısır tarafına saldırması istendi. Böylece Süveyş tehdit edilirken İngiliz ordusunun iki ateş arasında kalması arzulanıyordu. Senûsî liderleri "Afrika için emîrû'l-mûminîn" unvanını kullanmaya başladılar. Osmanlı belgelerinde ise Trablusgarp ve Bingazi "nâibü's-sultan" diye anıldılar. Âyan üyesi Süleyman el-Bârûnî, Misrâte bölgesinde padişah adına vali ve kumandan sıfatıyla idareyi ele aldı. Az sonra Enver Paşa'nın kardeşi Nûri Bey Trablus bölgesindeki savaşı yönetmek üzere gönderildi. Şehzade Osman Fuad da Afrika grupları kumandanı olarak görevlendirildi. Bu mücadele sonunda Hums, Trablusgarp, Züvâre limanları dışında bütün Trablusgarp'tan başka Fizan yerli güçlerin kontrolü altına girdi. Ancak Senûsî ailesinden Seyyid İdris'in İngiliz ve İtalyanlar'la anlaşarak savaşı bırakması daha fazla başarı sağlanmasını engelledi. İtalyanlar'ın uzlaşma önerisini reddeden Ahmed Şerif denizaltı ile İstanbul'a getirildi ve VI. Mehmed'e Eyüp'te kılıç kuşatma görevi ona verilmekle ne derece itibarlı sayıldığı ortaya konmuş oldu.

Mondros Mütarekesi görüşmelerinde ön şartlardan biri de Libya'daki Türk birliklerinin ve subaylarının teslim olmasıydı. Şehzade Osman Fuad'ın geri çekilmesi sorunlar doğurdu, bir kısım subay da şahsî tercihleri iddiasıyla savaşı sürdürmek üzere kaldılar. 1919'da Misrâte'de kısa süre yaşayan Trablus Cumhuriyeti'ne katkıda bulunanları oldu, ancak artık Türkiye ile bağlantı kurma imkânı yoktu. Esasen Sevr Antlaşması ile de Osmanlı Devleti'nin bu eski topraklarıyla ilgilenme hakkı kaldırılmış ve buranın İtalya'ya bağlanması kesinleşmişti.

İtalya'nın Ankara'daki Büyük Millet Meclisi hükümetiyle ilişkisi, Libya meselesinden bağımsız olarak sadece Anadolu'daki çıkarları çerçevesinde gelişti. Tek endişesi, Ankara'nın hizmetinde "irşad" görevinde çalışan Ahmed Şerif'in Libya'ya dönmelerini engellemeye yönelikti. Esasen Mussolini'nin faşist rejimi iyice katılaştıktan önce Libya halkına bir ölçüde özerklik tanıyan bir rejim uygulandığından onların da şikâyetleri olmuyordu. 1923'ten itibaren özellikle Graziani'nin askerî kumandan tayin edilmesinden sonra ırkçılığa dayalı bir tasfiye hareketi sürat kazandı. Aynı yıl Tunus sınırı bölgesinde ve 1929'da Fizan'daki bütün direnç kırıldı. Ömer el-Muhtâr'ın sürdürdüğü Sirte'deki son direniş de onun esir alınıp

16 Eylül 1931'de idam edilmesiyle sona erdi. Yerli halk çölde tel örgülerle çevrili toplama kamplarında toplandı, onbinlerce kişi öldü. Libya'nın İtalyan anavatanı ilân edilmesine geçildi (1939) ve ilk kabile olarak 30.000 İtalyan köylüsü Trablus ve Bingazi yakınındaki ekim yapılabilir topraklara yerleştirildi. Yerlilerin İtalyanlaştırılmasına da hız verildi.

Bugünkü Libya. II. Dünya Savaşı'nda Afrika'daki çatışmaların büyük kısmı Libya topraklarında cereyan etti, ülke baştan başa harap oldu, halk bir defa daha büyük sıkıntı çekti. 1943'te İtalyan-Alman kuvvetleri tamamen yenilip Libya'dan çıkınca İtalyan göçmenleri de kaçtı. Barış antlaşmaları imzalanıncaya kadar Trablus ve Bingazi İngiliz, Fizan Fransız askerî idaresine bırakıldı. Birleşmiş Milletler'in Libya'nın geleceğine dair karar verme aşamasında Türkiye-Libya ilişkileri yeniden gündeme geldi. İtalyan kolonilerinin kaderini belirlemek için oluşturulan komisyonda Türk delegesi Türk hükümetinin, Libya'nın galiplerinin himayesine verilmesine karşı olduğunu ve bir bütün olarak bağımsızlığının tanınmasını savundu. Bu husustaki kararın Libya halkının kendisi tarafından alınmasını istedi. Berka'da geçici bir devlet kuran Şeyh İdris es-Senûsî, o yıllarda yeni oluşturulan bürokrasisi için Türkiye'den uzmanlar almaya başladı, hatta bunlardan biri (Sâdullah Koloğlu) başbakanlığa kadar yükseldi. Mutlak bağımsızlığı isteyen ve yabancı himayesini reddeden sınırlı bir grup da daha kötü çözümlere düşmek için gerektiğinde Türkiye ile birleşmeyi öngören Hizbü'l-ittihâdî Trablusî Türkî adıyla bir parti kurdu. Bu çabaların da ürünü olarak Birleşmiş Milletler 21 Kasım 1949'da Libya'nın Trablus, Bingazi ve Fizan'dan müteşekkil bağımsız bir devlet olarak kurulmasını ve bunun en geç 1 Ocak 1952 tarihinde gerçekleşmesini kabul etti. Bu çerçevede üç bölgenin temsil edildiği bir parlamento oluştu ve 24 Aralık 1951'de Kral I. İdris es-Senûsî devletin kurulduğunu ilân etti. O sırada dünyanın en fakir ülkesi ilân edilen Libya İngiltere'ye 1953, Amerika'ya 1954 anlaşmalarıyla verdiği askerî üslerin tazminatı ile yaşamak durumundaydı. Bu esnada Arap Birliği'ne de üye olmuştu (1953), fakat hem güçsüzlüğü hem Batı dünyasına bağımlılığı sebebiyle bir varlık gösteremedi. Esasen iç politikada da partilere dayanan bir kampanya söz konusu değildi, dolayısıyla rejimin tartışılması düşünülüyordu.

1959'da çok zengin petrol yataklarının bulunması ülkenin ve toplumun hayatında birden bire önemli bir değişiklik meydana getirdi. Aynı zamanda o vakte kadar varlığını önemsemeyen Arap Birliği tarafından daha çok dikkate alınmaya başlandı. Mısır'daki Arap milliyetçiliği hareketi ve özellikle Cemal Abdünnâsır'ın etkisi 1950'lerin başından beri toplumda hissedilmekteydi, ancak çoğunluğu harekete geçirebilecek bir güç kazanmamıştı. Zenginliğin artmasının yanı sıra savaşı yaşamamış nesiller ortaya çıktıkça Arap milliyetçiliği davası toplumu giderek daha çok etkilemeye başladı. Filistin'de yahudiler karşısında alınan yenilgilere hareketsiz kalan yönetime tepki arttı. 1 Eylül 1969'da Kral İdris Türkiye'de bulunurken yapılan darbe ile krallık yıkıldı, genç subaylar iktidarı ele geçirdiler ve cumhuriyeti kurdular. İhtilâl Kumanda Konseyi'nin başı olan Albay Muammer Kaddâfi başlangıçta babası saydığı Cemal Abdünnâsır'a bağlı iken onun ölümünden sonra kendi teorisini oluşturma çalışmalarına girişti. Giderek konseyin diğer üyelerini tasfiye etti ve 1973'ten itibaren "rehber" olarak ülkeyi yönetti. Ülkede hiçbir muhalefete izin verilmedi.

Libya 1969'da İslâm Konferansı Teşkilâtı'na, 1975'te Arap Ekonomik Birliği Konseyi'ne üye oldu. 1976'da formüle edilen ve "Yeşil Kitap" adı verilen yayınlarda yer alan "dünya üçüncü teorisi", liberallerin teorisi ve blokuyla Marksistlerin teorisi ve blokuna karşı bütün dünyayı birleştirmeyi hedeflemekteydi. Sosyal adaleti sağlamak ve sınıflar arası farkları ortadan kaldırmak için sosyalist uygulamayı, grup ve parti sömürçülüğüne karşı parlamentoyu kaldırıp halk komiteleri aracılığıyla halk iktidarını kurmayı, uluslararası alanda barış içinde bir arada yaşama ilkesine bağlı kalarak bağımsızlık ve tarafsızlığı korumayı, bu yolda ilerlerken bilimin temelini oluşturan Kur'an'a uygun davranmayı öneriyordu. Teoriyi gerçekleştirecek gücün İslâm'ın gerçek koruyucusu olan Arap milletinin birliği tarafından sağlanacağı inancındaydı. Filistin davasının Arap istekleri yönünde çözümlenmesi de başarının göstergesi olacaktı. "Siyasi sistemler hâkimiyeti bitti, halkın iktidarı başladı" sözleriyle cumhuriyetin yerine Libya Halk Sosyalist Arap Cemâhiriyesi'nin kurulduğu ilân edildi. Böylece "kültelerin devleti" anlamına gelen "cemâhiriye" kelimesi ilk defa 1976 yılında Arapça'da belirdi. Ülkenin adına 1986 yılında "Büyük" kelimesi eklendi.

Yeni teorisin ilk uygulaması, ülkedeki bütün özel mülkiyetin kaldırılması ve iş yerleri sahipliğinin oralarda çalışanlara devredilmesi oldu. Uluslararası alanda da devrimin Libya'yı sadece petrol ihracatçısı olmaktan çıkarıp halk ihtilâlleri ve dünya üçüncü teorisinin ihracatçısı durumuna getireceği belirtildi. Bu andan itibaren Libya, büyük petrol gelirlerinin gücüne dayanarak iki alanda dünya politikasında rol oynamaya girişti; İsrail'e destek veren Amerika'ya ve Batı blokuna karşı sosyalist blokla bütünleşti, Arap dünyasındaki bölünmüşlüğü ortadan kaldırmak için yeni gruplaşma denemelerine başladı. Libya'nın Birleşik Mağrib (1969), Mısır ve Sudan (1970), Suriye (1971), Mısır (1973), Tunus ile bütünleşme girişimleri beklenen sonuçları vermedi.

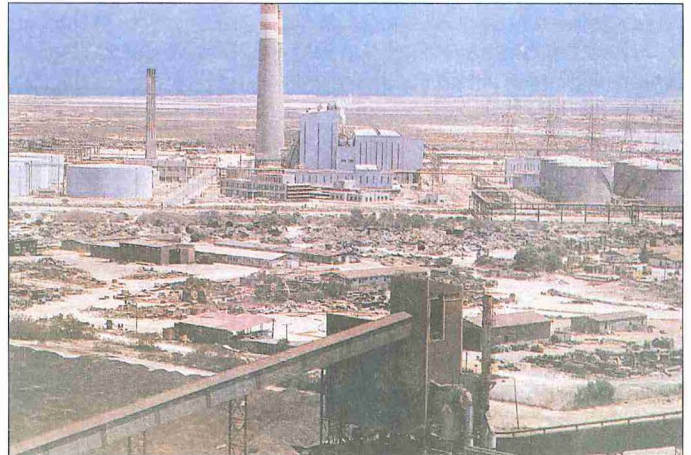
Arap dünyası içinde istediği birliği sağlayamayan, aksine doğurduğu tepki sonucu giderek yalnızlaşan Libya'nın 1980 sonrasında petrol gelirleri de önemli ölçüde azaldı (1980'de 22 milyar, 1986'da 5 milyar dolar). Bu dönemde Amerika Birleşik Devletleri'yle ilişkileri gittikçe bozulan Libya 1981, 1983 ve 1984'te Amerikan kuvvetlerinin bombardımanlarına mâruz kaldı. Bazı Arap ülkeleriyle de ilişkilerinin iyi gitmemesi üzerine Afrika içinde etkili olarak uluslararası alanda güçlenmeyi denerdi. Çad ve Fas ile başarısız birleşme denemeleri yaptı. 1985'te Rusya ile Amerika'nın nükleer silâhlı olmayı ve genel savaş ihtimalini engelleme yolunda anlaşmaları Kaddâfi politikasının uluslararası alanda da desteksiz kalmasına yol açtı. Ülke ekonomisi Birleşmiş Milletler tarafından Mart 1992'de ambargo uygulanması ve Aralık 1993'te yurt dışındaki mal varlıklarının dondurulmasıyla kötüleştiyse de 1997'de ambargonun kalkması tekrar bir canlanmaya yol açtı.

Asıl ilgisi Arap dünyasına yönelik olan Kaddâfi'nin Türkiye ile ilişkileri önceleri zayıf iken Türkiye'nin 1974'te Kıbrıs'a askerî müdahalesiyle iki ülke arasında bir yakınlaşma dönemi başladı. Kıbrıs hareketini müslümanların savunması olarak algılayan Kaddâfi Türkiye'ye askerî yardımda bulundu. 1975'te İktisadî İşbirliği ve Ticaret Antlaşması imzalanarak Türk firmalarına büyük ihaleler verilmeye ve Türk teknisyen ve işçilerin çalışmalarına imkân sağlandı. Libya'daki Türk işçilerinin sayısı 50.000'e varırken Türkiye'nin bu ülkeye ihracatı giderek artmış, Türk şirketlerine verilen inşaat ihalelerinin toplamı da 11 milyar doları aşmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed b. Halîl Galbûn, *Târîh-i İbn Galbûn der Beyân-ı Trablusgarb* (trc. Mehmed Ne-hîcûddin), İstanbul 1284; *Sâlnâme-i Trablusgarb*, Trablusgarb 1305; Mahmud Naci, *Trablusgarb Vîlâyeti*, İstanbul 1328; Aziz Samih İtler, *Şimali Afrikada Türkler*, İstanbul 1936, tür.yer.; E. Rossi, *La cronaca araba Trepolina di Ibn Galbun*, Bologna 1936; R. Graziani, *Pace Romano in Libia*, Milano 1937; Fevzi Kurtoğlu, *Turgut Reis*, İstanbul 1938, tür.yer.; G. Volpe, *L'Impresa di Tripoli: 1911-12*, Roma 1946; Celâl Tevfik Karasapan, *Libya, Trablusgarb, Bingazi ve Fizan*, Ankara 1960; J. L. Miede, *L'imperialisme colonial italien de 1870 à nos jours*, Paris 1968; M. Degl'Innocenti, *Il socialismo Italiano e la guerra di Libia*, Roma 1976; Mohammad al Wafi, *Charles Féraud et la Libye: 1876-1884*, Tripoli 1977; Orhan Koloğlu, *Müzekkerâtü'z-zubba'î'l-Etrâk havle ma'reketi Libiyye*, Trablus 1979; a.mlf., *Mustafa Kemal'in Yanında İki Libya'lı Lider: Ahmet Şerif-Süleyman Baruni*, Ankara 1981; a.mlf., *Islamic Public Opinion During the Libya War*, Tripoli 1988; Akil Muhammed el-Berber, *Ömer el-Muhtâr*, Trablus 1981; 1911-1912 Osmanlı-İtalyan Harbi ve Kolağası Mustafa Kemal, Ankara 1985; R. Simon, *Libya Between Ottomanism and Nationalism*, Berlin 1987; *Târîhu'l-kuvveti'l-müsellahati't-Türkiyye: ed-Devrû'l-'Osmânî*, Halep 1988; M. Şükrü Hanioglu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul 1989, tür.yer.; Ahmed Atıyye Müdellel,

Trablusgarp'ın 120 km. doğusundaki Misrâte'de Afrika ve dünyanın en büyük, modern fabrikalarından biri

el-Mukâvemetü'l-Libiyye zıdde'l-gazvi'l-İlâli, Halep 1989; T. W. Childs, *Italo-Turkish Diplomacy and the War Over Libya*, Leiden 1990; A. Martel, *La Libye: 1835-1990*, Paris 1991; J. Claude Zeltner, *Tripoli carrefour de l'Europe et des pays du Tchad: 1500-1795*, Paris 1992; Ali Abdullatif Ahmida, *The Making of Modern Libya*, New York 1994; İsrâfil Kurtcephe, *Türk-İtalyan İlişkileri: 1911-1916*, Ankara 1995, tür.yer.; Ettore Rossi, "Trablus", *İA*, XII/1, s. 445-452; R. J. I. ter Laan, "Libiyâ", *Eİ²* (İng.), V, 758-759.

ORHAN KOLOĞLU

III. KÜLTÜR ve MEDENİYET

1. Dinî Hayat, Mezhepler ve Tarikatlar.

Arap asıllı müslümanlar İslâm fetihlerinin ardından bölgeye yerleşmeye başladılar. Bölgenin yerli halkı Berberîler, İfrîkîye Valisi Mûsâ b. Nusayr döneminde İslâmîyet'i kabul ettiler. Hâricîliğin en mütedil kolu olan İbâziyye, II. (VIII.) yüzyılın başlarına doğru bütün Kuzey Afrika'ya olduğu gibi Trablus bölgesine de yayılmaya başladı. Mâlikî mezhebi Zîrî emirlerinden Muiz b. Bâdis'in gayretiyle bölgede yaygınlık kazandı. Osmanlılar'ın Libya'ya hâkim olmasından sonra Anadolu'dan gelen Türkler vasıtasıyla Hanefî mezhebi bölgeye girmiş oldu. İtalyan işgaline kadar (1912) gayri müslim nüfus, sayıları fazla olmamakla birlikte ticaretle uğraşmaları dolayısıyla etkili olan yahudiler, burayı vatan edinen Maltalı Katolikler ve Osmanlı tebaası Ortodoks Rumlar'dan ibaretti. İşgalin ardından on binlerce İtalyan çiftçisi buraya getirilerek verimli topraklara yerleştirildi. Ancak ülkenin bağımsızlığını kazanmasından sonra bunların büyük çoğunluğu ülkelerine geri dönmek zorunda kaldı.

Libya'da Kâdiriyye, Ticânîyye, Arûsiyye, Halvetiyye, Derkâviyye ve Senûsiyye tarikatları yaygındı. Osmanlı idaresi zamanında Kuzey Afrika'da başlayan misyonerlik faaliyetlerine karşı en büyük mücadeleyi Senûsiyye tarikatı mensupları yürüttüler. Bu tarikat, bilhassa çöl ikliminin hâkim olduğu bölgelerde ismen var olan Müslümanlığın yeniden günlük hayatın bir parçası haline gelmesini sağladı. Senûsî şeyhleri, kurdukları zâviyelerde Libya'da ve Afrika içlerindeki birçok bölgede İslâm'ı yaymakla kalmadılar, aynı zamanda dinî eğitimi ve ticarî hayatı da destekleyip yönlendirdiler. Çok sayıda mahallî idareci bu tarikata intisap ettiği için mensupları sömürgecilğe karşı yapılan mücadeleyi geniş bir alanda yürütmek imkânı buldular ve mücadelelerini Osmanlı Devleti'nin de desteğiyle XX. yüzyılın ilk yıllarında si-

lâhlı olarak sürdürdüler. Senûsîler, Fransa'nın güneyden Çad ve Nijer'i işgaline, ardından İtalya'nın kuzeyden bütün Libya'yı ele geçirme planlarına karşı Osmanlı askerleriyle birlikte yürüttükleri savaşta büyük başarılar kazandılar. Senûsî zâviyeleri genelde kabile hayatının güçlü olduğu Sirenayka, Trablus civarı ve Fizan'da yaygındı. Muammer el-Kaddâfî'nin 1969 yılında yaptığı ihtilâlin ardından Senûsî zâviyelerine sınırlama getirildi; tarikatın piri Muhammed es-Senûsî adına kurulan üniversite lağvedilerek buraya bağlı fakülte ve diğer bölümler Libya Üniversitesi'ne bağlandı.

1970'li yılların başında yayımladığı *Yeşil Kitap*'ta siyasi fikirlerinin dayanağının Kur'an-ı Kerim olduğunu söyleyen Kaddâfî döneminde dine ağırlık veren devlet politikası izlenmeye başlandı. Hz. Peygamber'in vefatını başlangıç kabul eden takvim benimsendi. Kur'an okulları ve medreseler millîleştirilerek yeni sistemin fikirleri buralarda da halka anlatıldı. 1973 yılı Kasım ayında hukuk düzenini İslâm hukukuna uygun hale getirmek için çalışmalar başlatıldı ve 1977 yılındaki büyük halk kongresinde bütün kanunların Kur'an'a uygun olacağı kararı alındı. Yaklaşık on yıl siyasal ve sosyal reformlarını Kur'an'a dayandığını söyleyen Muammer el-Kaddâfî'nin 1970'li yılların sonundan itibaren siyasî ve iktisadî amaçlar uğruna İslâm kültürüne eleştiriler yöneltmeye başladığı belirtilmektedir.

2. İlmi Hayat, Eğitim ve Öğretim. Libya'da tarih boyunca çok sayıda âlim yetişmiştir. İslâm dünyasının birçok bölgesinde okutulan *el-Kâfi* adlı kitabının yanında çok sayıda eseri bulunan Ebû'l-Hasan İbnü'l-Münemmir, Libya'nın ilk önemli şairlerinden, *ed-Dürretü'l-ḥaṭîre fi'l-muḥtâr min şî'ri şu'arâ'l-Cezîre* adlı eserin sahibi Ebû'l-Hasan İbnü'l-Veddânî, şiirlerinin çok az bir kısmı günümüze ulaşan Ebû'l-Hasan el-Hevârî et-Tarablusî, *Risâletü'l-kıyâs ve Risâletü'l-cihâd* adlı eserlerin yazarı Muhammed b. Ebû'd-Dünyâ, Arap dili ve edebiyatı yanında ensâb, hadis, fıkıh, kelâm alanlarında da yetişen ve özellikle *Kifâyetü'l-müteḥaffız* adlı eseriyle lugat konusunda önemli bir kaynak bırakan Ebû İshak İbnü'l-Ecdâbî, kasidelerden oluşan divanıyla tanınan mutasavvıf şair Ahmed b. Hüseyin b. Ahmed el-Behlûl, Amr b. Âs zamanından Ahmed Karamanlı dönemine kadar (1150/1737) Libya'nın tarihini ele alan *et-Tezkâr fi men meleke Tarâblus ve mâ kâ-*

ne bihâ mine'l-aḥbâr adlı eserin müellifi ve aynı zamanda şair Muhammed b. Halîl Galbûn, Vali Ahmed Râsim Paşa devrine kadar geçen uzunca bir dönemin tarihini ve yetmiş kadar önemli şahsiyetin biyografisini ihtiva eden *el-Menhelü'l-'azb fi târihi Tarâblusgarb ve Nefeḥâtü'n-nisrîn ve'r-reyḥân fi men kâne bi-Tarâblus mine'l-a'yân* adlı eseriyle tanınan Ahmed en-Nâib el-Ensârî, başta *el-Bâḥiş ve'l-faḥihu'l-muṣliḥ* olmak üzere fıkıh ve tasavvuf alanında yirmiden fazla eser yazmış olan Ali b. Abdüssâdık, *el-Fetâvâ kâmilîyye fi'l-ḥavâdişi'l-Tarâblusiyye* adlı kitabın müellifi Trablusgarp müftüsü Kâmil b. Mustafa, Endülüs asıllı olup son dönem Trablus şairleri arasında yer alan ve bir divanı bulunan Mustafa b. Zikrî bunlar arasında sayılabilir. Libya'da yetişen âlimler hakkında başlıca müracaat kaynakları içinde İbn Galbûn ve Ahmed en-Nâib el-Ensârî'nin yukarıda adı geçen eserleri dışında Ali Mustafa el-Misrâtî'nin *A'lâm min Tarâblus* ve Tâhir Ahmed ez-Zâvî et-Tarablusî'nin *A'lâmü Libyâ* adlı eserleri anılabilir.

Libya'da tarih boyunca Mâlikî âlimleri Trablus şehri ve çevresindeki yerlerde bulunan medreselerde, İbâzî âlimleri ise İbâzîliğin Kuzey Afrika'daki başlıca merkezlerinden Cebelinefûse'de eğitim görmüşlerdir. Endülüs'ün düşmesinden sonra Libya'ya göç eden müslümanlar arasın-

Medresetü'l-fünûn ve's-sanâiyî'l-İslâmiyye -Trablus

